

HELLER ÁGNES

Akaratnélküli álom – akaratformáló álom

Az akarat fogalma filozófiai konstrukció. Hannah Arendt szerint először – Ágoston nyomán – a középkori metafizikában tett szert komolyabb jelentőségre.

Amikor a következőkben akaratról beszélek, a fogalom értelmezéséből kizárom a Kant-féle tiszta gyakorlati Észet mint tiszta Akaratot, a Schopenhauer-féle akaratot, Nietzsche hatalomra irányuló akaratát, az *élan vitalt*, tehát az akarat fogalmának minden analogikus s egyben ontológiai használatát, nem is szólva a népakaratról. Csak azokat a filozófiai akaratértelmezéseket veszem figyelembe, melyek a köznapi nyelvhasználatban is értelmezhetőek, például egy individuum valamire irányuló választását, szándékát, elhatározását (*prohaireszisz*, *arbitrium*), feltételezve, hogy a cél megvalósítása lehetséges vagy annak tűnik, s az ehhez szolgáló eszközök az egyén számára elérhetőek vagy annak tűnnek. Az akarat tehát nem azonos a vágygal, mivel a váagnak a beteljesülés nem feltétele, s nem is tételezi fel okvetlenül a cél teoretikus ismeretét, mint a technikai vagy pragmatikus racionalitás esetében, bár járhat ezzel is.

Husserl nyomán (levél Heringhez) két Ént tételezek fel. Husserl szerint élesen meg kell különböztetni az álmodó Ént az álomvilág Énjétől. Az álomvilág énje ugyanis nem álmodik, hanem észlel, tapasztal. Az alvást nem

lehet álmodni. Az álomban nem létezik interszubjektivitás, azaz a „mi” nem álmodik. Közös álom nem létezik.

Az álmén és az éber én összekeverését számos vicc tette nevetségessé. Mint például – Feleség: „Te disznó, álomban erőszakkal akartál...” Férj: „Ez a Te álmod volt, nem az enyém.”

Az álom, amint ez Freud óta közhellyé vált, a tudattalan egyik reprezentatív megnyilvánulása. A tudattalanban azonban vannak más megnyilvánulásai is. Ezeket már régóta ismerjük. Ilyen az ihlet vagy az intuíció, s mindazok a „mániák”, melyekről Platón beszél. Arkhimédész története, aki fürdés közben jön rá hirtelen arra a bizonyos törvényre, s ennek nyomán foglalja össze ezt az ősi tudástapasztalatot. Modern természettudósok (például Einstein vagy Poincaré) vallanak arról, hogy jelentős felfedezéseiket intuíciónak köszönhették.

Koestler ezt a közismert jelenséget a „biszociáció” (mellégondolkodás) elméletével magyarázza. Amikor egy tudós egy problémán töpreng, többnyire asszociál, vagyis a már létező síneken mozog, azok mentén kutakodik. Nos, a tudattalanban ezek a tudatos gondolatok összekapcsolódnak valamivel, amihez – a tudat síkján – semmi közük nincsen. Ez a biszociáció vagy mellégondolkodás. A nagy, új felfedezések akkor jönnek létre, amikor egy teljesen új összefüggés – amire a tudós korábban nem gondolt – kerül hirtelen a tudat középpontjába. A biszociáció révén a tudatban felmerült összefüggések mindegyikéről nem mondható el, hogy termékeny, akadnak közöttük téves elgondolások is. Az igazán termékeny gondolatok

mégis a tudatalatti gondolkodás segítségével válnak felfedezéssé.

Abból, ami a tudatalattiban folyik, termelődik és alakul, semmi sem akaratlagos. A protestantizmus azt vallja, hogy az áldást nem lehet akarni. Nos, a zseniális felfedezés is áldás, azt sem lehet egyszerűen akarni. Senki sem akarhatja, hogy valami radikálisan újat találjon fel, vagyis akarni akarhatja, de nem ettől sikerül, ha sikerül. Az sikerül, amiről nem tudott, amit tehát akarni sem volt képes.

Így van ez a költői ihlet esetében is. Az vagy van, vagy nincs. Kábítószerrel lehet forszírozni, de előállítani nem lehet. Mi több, a boldogságot sem lehet akarni.

A tudattalan hasonlóan közismert (és Proust regénye által költőivé varázsolt) megnyilvánulása az akaratlan emlékezés (*mémoire involontaire*). Egy íz, egy szag, egy hang hirtelen, akaratlanul megnyithatja előttünk a múlt rég elfelejtett (azaz tudattalanba szorított) élményeit, történeteit, igazságait és tévedéseit. Ilyenkor a múlt ellenállhatatlanul és akaratlanul tör a felszínre.

Az álom tehát csak egyike a tudatalatti ismert megnyilvánulásainak.

Minden álom egyéni. Az ismételt és ismétlődő álmok sem ugyanúgy ismétlik az álomban látottakat. Ugyanazt az üzenetet minden álom más és más módon suggerálja. Így például a bibliai József kétszer álmodja azt az álmot, melyért testvérei halálra szánják. Ő nem érti az álom üzenetét, csak azt fogja fel, hogy szép, ezért meri elmesélni. A testvérek azok, akik az üzenetet megértik. Aki nem figyel fel saját álma sürgető üzenetére (mert a

dupla álom mindig sürget!), az elmulasztja a védekezést. Hogy ez az álom jósalomnak bizonyult, annak ugyancsak az álmodó karaktere volt a feltétele. Hérakleitosz azt mondta, hogy karakterünk a sorsunk. Ez József esetében is igaz. A karakternek ráadásul azonban itt is, mint általában, szüksége volt a véletlen, azaz az isteni elrendelés segítségére.

Mikor a fáraó álmodja kétszer a figyelmeztető álmot, azaz a két hasonló, de különböző álmot, mely ugyanarra figyelmezteti, József az, aki megérti. Ezúttal nem saját álmáról, hanem máséról van szó. A naivitás ebben az esetben segíti az intuíciót. Míg a hivatásos álomfejtők egyrészt hízelegnek, másrészt szakmájuknak megfelelően általános szimbólumok bonyolult rendszerével látnak hozzá a megfejtéshez, József az álmot egyéninek és a helyzethez illőnek, egyszerűnek ismeri fel, és így is értelmezi.

Minden álom egyéni, egy egyéni világ. Az egyén álmai többé-kevésbé világalkotók. A tudattalan egész egyéni világába adnak bepillantást. A tudattalan egyúttal „történelmi” is, azaz mindig egy konkrét világ történelmi tudata (elképzelései, világképe, tudása, tapasztalata) szolgáltatja álmokképeink és az álomhangok nyersanyagát. Már Maimonidész elpanaszolta, hogy manapság (azaz a 12. században) egyre kevesebb emberhez szól álmában az Isten. Manapság (a 21. század elején), mondhatnánk, senkihez. Álmainkban saját világunk tárgyai, látványai és hiedelmei, vágyai és félelmei jelennek meg. Maga az álom nem a nyersanyagot szolgáltatja, hanem az anyag feldolgozását. Wittgenstein szerint a „mérés” értelmetlen-

né válna, ha a mérleg serpenyőjébe helyezett tárgy minduntalan változtatná súlyát és méreteit. Nos, az álomban természetes, hogy egy dolog, vagy akár egy ember, állandóan változtatja méreteit. Mi több, a tárgyak, többek között az emberek, állatok, növények nemcsak méreteiket változtatják, hanem identitásukat is. Az álomban a béka valóban királyfivá változik, s ezen a mi álménünk nem csodálkozik. Ahogy éber énünk sem, mert „megszokta”, hogy az álomban természetes a metamorfózis.

De hogy visszatérjek a történelmi tudatra. Ma már nem szoktunk arról álmodni, hogy a béka királyfivá változik. De ma is igen gyakran változik álmunkban egy ismert ember egy másik ismert vagy ismeretlen emberré, egy autó úrhajóvá. Az azonosság elve éppoly kevésbé érvényes mostani álmainkra, mint őseinkére. Tehát az álom mindig a történelmi és egyéni tapasztalat kockáiból építkezik, de a maga módján, saját eljárási módját követve.

A tudat és a tudattalan kölcsönhatásban van egymással. A tudattalan, az álom anyaga, valóban a tudatból, illetve a történelmi tudatból táplálkozik, de az álom eljárási módja a tudatban megjelenő képeket is átalakíthatja. Sem a királyfi, sem a béka nem a tudattalan terméke, de a tudattalan, az álom a metamorfózis hazája, csak itt változik a béka királyfivá. Nem az istenek kerülnek az álomból a tudatba, de az istenek átváltozásai igen. A mítoszban és később a mesében az álom terméke tipikus metamorfózis. Talán ezért nem is csodálkozunk azon, hogy a farkas megesszi a nagymamát, majd a Piroskát, aztán a vadász fel-

metszi a farkas hasát, ahonnan mindketten sértetlenül ugranak ki. A kölcsönhatás azonban valóban kölcsönhatás. Ha tudatunkban és tapasztalatunkban nem álmodozunk egy igazi királyfiról, akkor az álmunkban sem jelenik majd meg. Azok jelennek meg, akikről nappal gondolkozunk, akik a mi számunkra léteztek vagy léteznek. Akár ha halottak is. Így például mind Adorno, mind Walter Benjamin álmában megjelenik Goethe, például egyenesen Walter Benjamin vállára támaszkodva. (Az álom könnyen megfejthető: Benjamin akkoriban írt Goethe *Vonzások és választások* című regényéről.)

Az, hogy a tudattalan egész anyaga a *tudatból* süllyed le, még nem mond ellent az archetípusok Jung-féle elméletének. Az archetípusok ugyanis egészen különböző – történelmi tudatunktól függő – alakban jelenhetnek meg. Archetípus például, hogy repülök, zuhanok, hogy felmászok a magasba, lemászok a mélybe, ahogy archetípus többek között a ház, a szobák, a menekülés, a meghalás, a magamat halottnak látás is. Csakhogy valamikor sas voltam, most repülőgépen vagy űrhajón szállok, valaha madárként zuhantam le, most a repülőgéppel (persze nem történik semmi bajom), régen oroszlán elől menekültem, tegnap a náci elől, manapság terroristáktól, valaha az égbe kapaszkodtam (többnyire létrán), ahol angyalokkal találkoztam, míg most űrhajóval szállok a világmindenségbe, s marslakók akadnak az utamba. Régen a pokolba zuhantam, most pincéről pincére, esetleg a Föld középpontjába.

Az álom szimbolikájában is vannak közös, empirikusan általános elemek, ha nem is olyan fix és történelem nélküli módon, ahogy ezt Freud annak idején elgondolta. Hogy valaki lázban hal meg, azt például az álom általában a tűzben való eléggéssel „helyettesíti”. Hozzá kell tenni, hogy az álomszimbolika esetében az életkornak is van szerepe. Ma egy pesti városi gyerek is álmodhatja, hogy az oroszlán üldözi, ha előzőleg az állatkertben járt. De ma egy pesti felnőttet nem az oroszlán, de esetleg az államvédelem tisztje vagy az adófelügyelő, vagy a szertője fogja üldözni.

Tehát a tudattalan minden megnyilvánulása akaratlan. Anyaga történelmi és egyéni, de eljárás módja, ábrázolási módja lényegében tér el a tudatétól.

Visszatérve Husserlhez (és a vicchez), nincs interszubjektív álom.

A múlt század elején Freud álmértelmezésének, mindenekelőtt szimbólumtanának felületes megértése nyomán mégis elszaporodott a „kollektív álom” félig komoly, félig ironikus ábrázolása.

Nos, biztosan állítható, hogy közös, interszubjektív álmok a mitológiai és a bibliai történetekben nincsenek. (Látomásról ebben az összefüggésben nem beszélhetek.) Mint mondtam, ezek a képek Freud vágyteljesítésre vonatkozó elméletének és szimbólumelméletének képi ábrázolásai, tehát egy pszichológiai elmélet vezeti az ábrázoló kezét és mindenekelőtt az ábrázolás képzeletvilágát.

De vajon minden álom és minden álmábrázolás egy bizonyos világkép, képzeleti mód megjelenítése? Ezért beszéltem „történelmi tudatról”, tehát a tudatos tapasztalatról mint a tudatalatti nyersanyag szállítójáról. Egy képi ábrázolás (festmény) esetében azonban majdnem mindig más világkép égisze alatt álmodnak és ábrázolnak, mint az ábrázolt történés (ebben az esetben álmotörténés) világképe. Nagy Sándor híres álmáról Türosz kapuja előtt kortársak tudósítottak, de nem kortársak ábrázolták. Feltételezhetjük azonban, hogy ebben az esetben az első ábrázoló hitt az álom jóserejében. Ez azonban nem lehet így a bibliai álmok ábrázolásának esetében. Nézzük például a bibliai Jákob álmának képi megjelenítését. Ezek a képek kivétel nélkül az európai kultúra termékei. Mondhatnánk persze, hogy egy középkori krónikás a létrán felfelé kapaszkodó angyalokban éppen úgy hitt, mint a Biblia szerzői és szerkesztői. De ez aligha mondható el egy reneszánsz festőről vagy William Blake-ről. Még ha sosem álmodtak hasonlókat, az ő számukra is magától értetődő volt, hogy Jákob számára mit jelentett ez a látvány. Már csak azért is, mert a Biblia Európa egyik mesterelbeszélése, s mint ilyen, ma is a „jelenben” van, a jelenhez tartozik.

Nem maga az álom, de az álom ábrázolásának módja mindig egyéni, és magán viseli az ábrázoló korának és személyiségének világképét, valóságszemléletét. A reneszánsz ábrázolás jellegzetes példája Nicolas Dipre festménye. Jákob hatalmas sziklafal mellett fekszik, fejét a közismert kőre lehajtva. A festő két igényt elégít ki egyszerre.

Nicolas Dipre: **Jákob álma** ■ 1500 k.
Avignon, Musée du Petit Palais

William Blake: **Jákob lajtorjája** ■ 1800.
London, British Museum